

प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम - २०१२

भाषेतर विषय : भाग - १

इयत्ता ३ री ते ५ वी

विषय : परिसर अभ्यास भाग - १

प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम - २०१२

भाषेतर विषय : भाग - १

इयत्ता ३ री ते ५ वी

विषय : परिसर अभ्यास भाग - १

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	पृष्ठ क्र.
१. प्रस्तावना	७१
२. परिसर अभ्यास भाग - १ : सर्वसामान्य उद्दिष्टे	७८
३. पाठ्यक्रम इयत्ता ३ री	७९
४. पाठ्यक्रम इयत्ता ४ थी	१००
५. पाठ्यक्रम इयत्ता ५ वी	१२१
६. अध्ययन -अध्यापन पद्धती व मूल्यमापन	१४१

प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२

इयत्ता - ३ री ते ५ वी

विषय : परिसर अभ्यास भाग - १

प्रस्तावना

पुनर्रचित अभ्यासक्रमामध्ये 'परिसर अभ्यास' हा विषय (भाग १ व २) इयत्ता ३ री ते ५ वी साठी घेण्याचे योजले आहे. इयत्ता १ ली व २ री साठी परिसर अभ्यासाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता भाषा आणि गणित या विषयांमधून करणे अपेक्षित आहे. इयत्ता पहिली आणि दुसरीसाठी वेगळे पुस्तक नाही. अभ्यासक्रम पुनर्रचनेप्रमाणे परिसर अभ्यास या विषयाचे दोन भाग करण्यात आले आहेत. भाग १ मध्ये भूगोल, सामान्य विज्ञान आणि नागरिकशास्त्र हे पूर्वीच्या अभ्यासक्रमरचनेतील विषय अंतर्भूत आहेत व भाग २ मध्ये इतिहास हा विषय अंतर्भूत करण्यात आलेला आहे. ह्या विषयांची प्राथमिक इयत्तांसाठी असलेली उद्दिष्टे पूर्ण करण्याबरोबरच ह्या वयोगटातील विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक संबोध, क्षमता व कौशल्ये यांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजच्या जीवन अनुभवांशी संबंध जोडणे हा मूळ हेतू येथे आहे. सहावीपासून असणाऱ्या सामान्य विज्ञान, भूगोल व नागरिकशास्त्र ह्या विषयांशी संबंधित संबोध, संकल्पना, क्षमता आणि कौशल्ये ह्यांची पायाभरणी करून घेण्याचाही येथे प्रयत्न आहे. परंतु हा हेतू साध्य करत असतानाच विद्यार्थ्यांचे वय, अनुभव लक्षात घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. परिसर अभ्यास भाग - १ या विषयाद्वारे केवळ इतर तीन विषयांची गोळाबेरीज करणे हा हेतू नसून विद्यार्थ्यांच्या परिसरातील विविध सामाजिक, नैसर्गिक, भौतिक गोष्टींचे व प्रक्रियांचे एकसंघ नाते जोडणे असा आहे. विज्ञानात व समाजशास्त्रामध्ये विविध शाखा-उपशाखा आहेत. ह्या शाखांतील महत्त्वाचे विषयही अनेक आहेत. हे सर्व विषय आणि संबंधित घटक परिसर अभ्यास भाग - १ इयत्ता तिसरी ते पाचवीच्या अभ्यासक्रमात योग्य पद्धतीने सामावून घेण्याबद्दल काही मर्यादा आहेत. म्हणूनच विद्यार्थ्यांचे वय, क्षमता आणि रोजच्या जीवनात येणारे अनुभव यांची प्राथमिकता लक्षात घेऊन विज्ञान व समाजशास्त्रातील महत्त्वाचे घटक विद्यार्थ्यांपर्यंत परिणामकारकपणे पोहोचावे, अनाकलनीय माहिती व संबोधांचे ओझे टाळता यावे हा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच 'परिसर अभ्यास' ह्या शीर्षकाचे इंग्रजी भाषांतर **Environmental Science** (पर्यावरण विज्ञान) असे केले जाते. भाषांतराच्या मर्यादेमुळे अनेकदा नैसर्गिक पर्यावरणातील प्रक्रिया, संबोध आणि पर्यावरण संवर्धन या हेतूपुरता हा विषय मर्यादित आहे अशी समजूत दिसते. परंतु परिसरामध्ये सामाजिक आणि नैसर्गिक असे दोन्ही पैलू आणि त्यासंबंधी अनुभव व संकल्पना असतात. विशेषतः प्राथमिक वयोगटाचे विद्यार्थी आपल्या भोवतालचे अनुभव वेगवेगळ्या कप्प्यांमध्ये विभागत नाहीत. रोजचे अनुभव, त्यांची रुची, क्षमता आणि त्यांना मिळणाऱ्या संधी किंवा परिसरात घडणाऱ्या घटनांचा एकसंघ अर्थ मुले मुली लावत असतात. पण माहित असलेल्यापासून माहित नसलेल्या पायरीपर्यंत नेणे, येणाऱ्या अनुभवांचा अर्थ लावणे, विश्लेषण क्षमता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि उपयुक्त नवीन माहितीचा शोध घेण्याची आवड निर्माण करणे ही तयारी प्राथमिक स्तरावर करून घेणे गरजेचे आहे. ह्या मुद्द्यांचा विचार करून पाठ्यक्रम तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पाठ्यक्रमाच्या मांडणीचा आराखडा :

पाठ्यक्रमाचा आराखडा निश्चित करताना विविध मुद्द्यांचा नव्याने विचार करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. NCF 2005 आणि SCF 2010 मधील मार्गदर्शक तत्वांना लक्षात ठेवून पाठ्यक्रम **विद्यार्थी केंद्रित** होईल हे इथे पाहिले आहे. बालकांची ज्ञाननिर्मितीची उपजत क्षमता लक्षात घेऊन तिचे संवर्धन करणे आणि विचारप्रवण, संवेदनशील असे सक्षम विद्यार्थी निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे. म्हणूनच आराखडा तयार करताना तो विद्यार्थ्यांच्या स्वाभाविक कुतूहलाला नवीन ज्ञानाचे, विकासाचे, सबलीकरणाचे कोंदण देणारा आहे. पाठ्यक्रमावर आधारित पाठ्यसंहिता, मूल्यमापन प्रक्रिया, शिक्षकांचे सबलीकरण ह्यांच्याशी संबंधित सर्व प्रक्रिया व साहित्य या मुद्द्यांमध्ये संलग्नता व सुसूत्रता राहावी म्हणून पाठ्यक्रम आराखड्याची सुरुवात 'सूचक प्रश्न' ह्या रकान्याने केली आहे.

प्रश्न विचारून ज्ञान मिळवण्याची प्रवृत्ती नैसर्गिक असते. प्रश्न पडणे.....विचारणे म्हणजे ज्ञान मिळविण्याची स्वयंप्रेरणा असणे. त्यांची कारणे अनेक असू शकतात. उदाहरणार्थ नवीन माहितीची गरज वाटणे, नवीन गोष्टी कळल्यावर मजा वाटणे, नवीन ज्ञान मिळाल्यावर कठीण वाटणाऱ्या गोष्टी करणे सोपे जाते हे कळणे इ.

प्रश्न विचारून मुले मुली नैसर्गिक प्रवृत्तीतून जेव्हा स्वयंप्रेरणेने शिकतात तेव्हा ते अध्ययन जास्त अर्थपूर्ण आणि उपयुक्त असते. विद्यार्थी म्हणजे मातीचा गोळा किंवा कोरा कागद किंवा रिकामे भांडे नसून ती विचार, संवेदना, पूर्वज्ञान व जिज्ञासा असलेली माणसे आहेत. आपण त्यांना 'ज्ञान' देत नाही, तर ते आपापल्या पातळीवर नव्याने 'ज्ञानाची निर्मिती' करतात. स्वतःच्या संकल्पना तयार करतात. हा हेतू यशस्वीपणे साध्य होण्यासाठी केवळ विषयांचे 'संबोध' किंवा महत्त्वाचे घटक त्यांना 'शिकविण्या'पेक्षा विद्यार्थ्यांच्या जवळ जाणारे, त्यांना पडू शकणारे प्रश्न विचारून सुरुवात केल्यास अभ्यासक्रमाचा पाया विद्यार्थी केंद्रित आणि ज्ञानसंरचनात्मक होतो हे पाहिले आणि सर्वांत महत्त्वाचे.

पाठ्यक्रम रचना :

पाठ्यक्रम रचनेसाठी 'सूचक प्रश्न', 'घटक/उपघटक', 'सूचक प्रक्रिया व साधने', 'मूल्यमापन प्रक्रिया व साधने', आणि 'अध्ययन दर्शक' या पाच स्तंभांच्या तक्त्याची योजना केली आहे. यातील पहिला स्तंभ आपल्या नैसर्गिक जिज्ञासेस प्रेरित करणाऱ्या सूचक प्रश्नांचा आहे. हे सूचक प्रश्न म्हणजे ज्ञानरचनाविद्दी अध्ययन-अध्यापन पद्धतीचा पाया आहेत. सर्व प्रश्न जसेच्या तसे पाठ्यपुस्तकात किंवा विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी विचारले जाणे अजिबात अपेक्षित नाही. 'सूचक' प्रश्नांद्वारे पूर्वज्ञानाची सुरुवात विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या स्वयंप्रेरणेतून व्हावी इतकेच उद्दिष्ट आहे.

या सूचक प्रश्नांची रचना करताना पुढील मुद्द्यांचा विचार करण्यात आलेला आहे.

प्रश्न कसे ?

पाठ्यक्रमातील पहिल्या रकान्यामध्ये विविध प्रकारच्या प्रश्नांची मदत घेतलेली आहे.

- विद्यार्थ्यांच्या अनुभवातून उभे राहणारे.

- विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा जागृत करणारे, त्यांच्या कुतूहलास विशिष्ट दिशा देणारे.
- 'माहीत आहे'ची चौकट ओलांडून नवीन माहितीची चौकट तयार करण्यासाठी प्रेरणा देणारे. (कधी कधी मोठ्यांना अडचणीत टाकणारे.)
- केवळ विशिष्ट पुस्तकी माहितीवर भर न देणारे तसेच माहितीची पुनरावृत्ती न करणारे
- संवेदना जागृत करणारे
- विश्लेषण करण्याची सवय लावू शकणारे
- समस्या सोडवायला प्रवृत्त करणारे
- मूल/व्यक्ती हे एक 'बेट' नसून समाजाचा भाग असते म्हणूनच सामाजिक संदर्भ लक्षात घेऊन त्यांच्या मदतीने 'ज्ञान', माहिती व क्षमता ह्यांची जोपासना करणारे
- त्याचबरोबर सामाजिक संदर्भ हे सर्व ठिकाणी एकसमान (homogeneous) नसतात तर विविधांगी व संमिश्र [diverse & heterogeneous] असतात हे जाणून घेऊन इतर 'सामाजिक संदर्भात' आपल्याला माहीत असलेल्या ज्ञानाची पुनर्तपासणी करू शकणारे
- साध्या सोप्या संबोधाकडून अर्थपूर्ण विचारप्रवण प्रक्रियेची वाटचाल जोपासणारे. शिक्षण केवळ माहिती मिळविण्यासाठी नाही तर माहिती कोठून कशी मिळवावी, तिची तपासणी कशी करावी, मिळालेल्या माहितीचा उपयोग कसा करावा, ह्या क्षमता जोपासणारे. केवळ 'काय शिकायचे' नव्हे तर 'का आणि कसे शिकायचे' ह्या क्षमतांचा विकास करणारे, थोडक्यात स्वयंप्रेरणेला दिशा देणारे.

रचनेतील सूचक प्रश्नानंतर येणारा स्तंभ आहे 'घटक/उपघटक'. परिसर अभ्यास भाग - १ मधील चार क्षेत्रांचे विभाजन या घटक/उपघटकांमध्ये केलेले आहे. अभ्यासकांनी घटक/उपघटक यांची केवळ यादी न वाचता सूचक प्रश्नांकडून घटक/उपघटकांकडे होणारा सहज दिशा निर्देश आणि त्यांच्या अध्ययनासाठी ज्ञानरचनावादी दृष्टीकोनातून सुचवलेली सूचक प्रक्रिया आणि साधने यांची एकसंधता पाहणे गरजेचे आहे.

'सूचक प्रक्रिया आणि साधने' या स्तंभात परिसर अभ्यास गटाने पारंपरिक 'पाठ्यांशाद्वारे माहिती देणे' हा मार्ग टाळून विद्यार्थी केंद्रित व अध्ययन केंद्री दृष्टिकोनातून खेळ, प्रकल्प, मुलाखती, क्षेत्रभेटी, चित्रफिती, आंतरजाल, दूरदर्शन वरील जाहिराती, चर्चा अशा विविध गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. या स्तंभाचा उपयोग केवळ पाठ्यपुस्तक लेखकांसाठीच नाही तर सर्वसामान्य शिक्षणप्रेमी, अभ्यासक, पालक, शिक्षक यांनाही घटक/उपघटकांच्या अध्ययनाची व्याप्ती, मर्यादा समजून घेण्यासाठी होईल असे वाटते. तसेच या सूचकांमधून आणखी सर्जनशील अध्ययनपूरक उपक्रम कृतींसाठी प्रोत्साहन मिळावे ही अपेक्षा आहे.

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाच्या दृष्टिकोनातून संभाव्य पण केवळ सूचक अशा मूल्यमापन तंत्रांचा अंतर्भाव चौथ्या स्तंभात केला आहे. 'अध्ययन निष्पत्ती' या प्रवासाच्या शेवटच्या स्टेशन सारख्या न दर्शवता अध्ययन प्रवासाचे प्रक्रियाकेंद्री रूप लक्षात घेऊन Indicators 'अध्ययन दर्शकांच्या' शेवटच्या पाचव्या स्तंभात दर्शविले आहेत. त्याबद्दलचे सविस्तर विवेचन मूल्यमापन या प्रकरणात केलेले दिसेल.

विषयरचना :

परिसर अभ्यास या विषयाचा अभ्यासक्रम चार क्षेत्रांमध्ये विभागण्यात आला आहे. या वयोगटातील मुलामुलींच्या विकासाच्या ह्या टप्प्यावर (वय ७ ते ११ : पियाजेंच्या 'विकासाच्या टप्प्यांमधील संकल्पना निर्मितीक्षम अवस्था') भौतिक अनुभवांमध्ये भर पडू लागताच मूल 'संकल्पना'ची (संबोधांची) निर्मिती करू लागते. ह्या अवस्थेत अमूर्त समस्या सोडवण्याची तयारी होत असते. म्हणूनच प्रत्येक क्षेत्र व त्या अंतर्गत घटक-उपघटकांची इयत्तावार रचना सोप्यापासून कठीण, मूर्तापासून अमूर्ताकडे अशा पद्धतीने केली आहे. ही क्षेत्रे निवडण्यामागील हेतू आणि त्यांची व्याप्ती खालीलप्रमाणे.

क्षेत्र १ : मी आणि माझी ओळख :

आपली ओळख स्वतःला आणि इतरांनाही आपल्या शरीराच्या दृश्य स्वरूपाच्या माध्यमातून होत असते. म्हणूनच शरीराच्या क्षमता समजून घेण्यापासून ह्या क्षेत्राची सुरुवात होते. त्यानंतर आपल्या आवडीनिवडी, स्वभाव-वैशिष्ट्ये ओळखणे अशा प्राथमिक सुरुवातीपासून इतरांना समजून घेणे, मिळून मिसळून राहणे, राग-संताप अशा प्रवृत्तींवर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न करणे हे हेतू आहेत. आपल्या कुटुंबाची ओळख, कुटुंबातील व्यक्तींना, मित्रमैत्रिणी व शेजारी ह्यांना समजून घेणे हे तर आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीचे महत्त्वपूर्ण टप्पे आहेतच, पण त्याचबरोबर आपल्या परिसरातील इतर सजीव, प्राणीपक्षी व झाडेझुडपे ह्यांच्याशी आपले नाते जोपासणे हा महत्त्वाचा हेतू सुद्धा आहे. ह्यामुळे इतर सजीवांच्या अस्तित्वाशी मानवाचे जीवन जुळलेले आहे ही जाणीव कळत नकळत रुजवली जाईल.

आपले प्रत्येकाचे खास व्यक्तिमत्त्व असते, पण त्याच्या जडणघडणीत परिसरातील अनेकांचा वाटा असतो. व्यक्तिमत्त्वाची म्हणजेच आपल्या ओळखीची प्रक्रिया ही दुतर्फा म्हणजेच देवाणघेवाणीची असते. वय वाढताना अनुभवांच्या कक्षा रुंदावतात म्हणूनच स्वतःच्या आणि इतरांच्या (कुटुंब, मित्रमैत्रिणी, शेजारी, प्रसारमाध्यमे) आचार विचारांचे परीक्षण करून काय घ्यावे आणि काय बदलावे ही क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणे गरजेचे आहे. व्यक्तींनी कुटुंब आणि कुटुंबांनीच समाज निर्माण होतो. समाजात लिंगसमभाव, जाती धर्मसमभाव, श्रमप्रतिष्ठा, प्रामाणिकपणा, पर्यावरण संवर्धन ह्या मूल्यांची जोपासना तेव्हाच होऊ शकते, जेव्हा ती कुटुंबात जोपासली जातील.

क्षेत्र २ : शरीराची ओळख आणि आपले आरोग्य :

या क्षेत्रामध्ये शरीराची ओळख, विविध अवयवांची कार्ये, क्षमता, विविध इंद्रिये व आंतरिंद्रिये ह्यांतील समन्वय, वाढ व विकास, आरोग्य व निरामयता ह्यांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे. ह्या क्षेत्रांमध्ये येणारी तांत्रिक/शास्त्रीय माहिती केवळ केंद्रस्थानी नसावी. खरं तर विद्यार्थ्यांनी आपल्या शरीराची स्वतःला ओळख करून घ्यावी. ते कसे कार्य करते, निरोगी राहण्यासाठी काय करावे, काय टाळावे, हे उपघटक विचारात घेतले आहेत. स्वच्छता व आहारासंबंधी सवयींचा विचार करताना आर्थिक-सामाजिक पैलू आवडीनिवडी, करावे लागणारे श्रम, व्यक्तीचे वय वगैरे गोष्टींचा संदर्भ बदलतो हे लक्षात घेऊन संवेदनशीलतेने मांडणी करणे गरजेचे आहे. बाह्य अवयव, ज्ञानेंद्रिये यांबाबत समजून घेताना विशेष गरजा असलेल्या व्यक्ती व वृद्ध ह्यांबद्दल आदर व समानानुभूती जोपासण्याचा हेतूही आहे.

आरोग्य हे केवळ शारीरिक किंवा केवळ व्यक्तिगत नसते. सामाजिक नातेसंबंध, मानसिक संतुलन, सार्वजनिक आरोग्यव्यवस्था व गरजांची पूर्तता हे पैलू निरोगी जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत. निरोगी राहण्यासाठी आपण स्वतःची काळजी घेऊ शकतो, ही जाणीव सबलीकरणासाठी पूरक आहे. पण आवश्यक नागरी सेवा सुविधा सर्वांसाठी उपलब्ध असणेही तेवढेच महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर आपले आरोग्य केवळ मानवी समाजापुरते मर्यादित नाही, इतर सजीवांशी व निसर्गाशी आरोग्याचे जवळचे नाते आहे ही जाणीव लहान वयापासून जोपासणे गरजेचे वाटते.

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा :

आपल्या अनेक गरजांपैकी काही गरजांकडेच या क्षेत्रातून लक्ष वेधले आहे हे शीर्षकातून समजते. विद्यार्थ्यांचे वय व विकासाचा टप्पा लक्षात घेऊन अमूर्त, अबोध माहितीचा बोजा त्यांच्यावर टाकणे टाळावे, ह्यासाठी केवळ पाचच आवश्यक गरजांचा विचार केला आहे. अन्न, पाणी, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण ह्या गरजांवर आवर्जून लक्ष वेधण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे रोजच्या जगण्यामध्ये ह्या गरजांच्या पूर्ततेशी संबंधित अनुभव हे विद्यार्थ्यांसाठी मूर्त असतात. अन्न, पाणी, वस्त्र ह्या गरजांबाबत विचार करताना सामान्य विज्ञानाशी संबंधित पैलूंचा विचार करणे आवश्यक असते. याद्वारे विद्यार्थ्यांची शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करण्याची सवय जोपासण्याला मदत मिळते. (शिजविण्याच्या पद्धती, अन्नपदार्थ नासतात तेव्हा काय होते? आहार आणि आरोग्य, पाण्याचे गुणधर्म, प्रदूषण, घरे बांधण्याच्या पद्धती इ.)

अन्न, पाणी, वस्त्र ह्या गरजांबद्दल समजून घेताना भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाचे पैलू समोर येतील अशी योजना केलेली आहे. (शेती उत्पादने, पाण्याची उपलब्धता, ऋतुमानानुसार व भौगोलिक परिस्थितीनुसार येणारे वैविध्य इ.) आपल्या काही गरजा म्हणजे केवळ मानवाच्या गरजा भागवणे एवढेच नसून इतरांच्या (इतर सजीवांच्याही) गरजांची योग्य पूर्तता होणे महत्त्वाचे आहे हे जाणवून देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. त्याचबरोबर गरजा भागविण्यासाठी इतरांचे श्रम व नैसर्गिक संसाधनांचे मूल्य समजून घेऊन कष्टकऱ्यांचा आदर, स्वतः श्रम करणे, लिंगसमभाव, संसाधनांचे न्यायपूर्ण वाटप आणि निसर्गाचा समतोल ह्या महत्त्वाच्या दुव्यांचे औचित्यपूर्ण सातत्य राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'गरज आणि हव्यास' यामधील फरक जाणवावा, त्यावर विश्लेषणात्मक संवादप्रक्रिया घडायची आणि त्याचा आपल्या जीवनात समावेश व्हावा यासाठी प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव, शहरीकरण यांचे संदर्भ घेतले गेले आहेत.

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण :

या क्षेत्रामध्ये सहा घटक घेतले आहेत. १. माझी वस्ती/ माझे गाव; माझा जिल्हा (या घटकाची व्याप्ती आधीच्या पाठ्यक्रमानुसारच इयत्ता तिसरीला जिल्हा, इयत्ता चौथीला राज्य तर इयत्ता पाचवीला देश अशा प्रकारे वाढवलेली आहे.) २. परस्परावलंबन, ३. बदल, ४. दिशा आणि नकाशा, ५. वाहतूक आणि संदेशवहन, ६. समूहजीवन. या क्षेत्रांतून विद्यार्थ्यांना आपल्या परिसरातील भौगोलिक वैशिष्ट्यांची ओळख व्हावी, या वैशिष्ट्यांशी आपल्या परिसराची सांस्कृतिक जडणघडण कशी जोडलेली आहे हे कळावे हा हेतू आहे. उदाहरणार्थ-(पिके, पाण्याचे स्रोत, सण, रितीरिवाज) 'वैविध्य' हा निसर्गाचा नियम आहे. त्याचा आनंद घेणे, त्याची जोपासना करणे, आपल्या जीवनपद्धतीप्रमाणेच इतरांच्या जीवनपद्धतींचा आदर करणे ही उद्दिष्टे आहेत. त्याचबरोबर आपल्या प्रदेशाची (वस्ती, गावे, जिल्हा, राज्य, देश इ.) नैसर्गिक व मानवनिर्मित वैशिष्ट्ये ओळखणे साध्य होईल. त्यामुळे

आपल्या प्रदेशाव्यतिरिक्त इतरही प्रदेश म्हणजेच इतरांचा परिसर समजून घेताना तेथील जीवनपद्धतीसुद्धा तिथल्या पर्यावरणांशी संबंधित असल्याने आपल्यापेक्षा वेगळी आहे हे समजायला मदत होईल. आपला परिसर व पर्यावरण यांमधील पहिला घटक (इयत्ता तिसरीला जिल्हा, चौथीला राज्य आणि पाचवीला देश) केवळ या क्षेत्रापुरता मर्यादित नसून इतर क्षेत्रांतील उचित घटक-उपघटकांशी त्याचा संबंध लावणे अपेक्षित आहे. जिल्हा, राज्य किंवा देशाच्या नकाशाचा वापर करताना विद्यार्थ्यांनी आपल्या परिसराचे स्थानही (विभाग किंवा गाव) ओळखावे हे अपेक्षित आहे. दिशांच्या ज्ञानाचे पुनर्विलोकन...उजळणी तर होईलच, शिवाय 'आपल्या परिसराची' पर्यावरणीय आणि भौगोलिक वैशिष्ट्ये तुलनेच्या मदतीने जास्त स्पष्ट होण्यास मदत होईल. क्षेत्र ३ मधील अन्न (पिके, अन्नपदार्थ), पाणी (नद्या) आणि वस्त्र (ऋतुमानानुसार वापरण्याचे कपडे) इ. उपघटकांची नकाशाच्या मदतीने ओळख करून देणे अपेक्षित आहे.

प्रमाणित नकाशे, विशिष्ट स्थळांबद्दलची ठरावीक माहिती उदा, प्रसिद्ध शिखरांची उंची इ. काही बाबी अचूक माहितीच्या स्वरूपात देणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर विद्यार्थी आणि शिक्षकांनी आपल्या परिसरातील काही माहिती मिळविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन व दिशा देणे तेवढेच गरजेचे आहे. मिळालेल्या माहितीची पडताळणी करून पाहण्यासाठी इतर साधनांचा (ॲटलस, संदर्भ पुस्तके, आंतरजाल) वापर करण्याची सवय रुजवणे फायद्याचे होईल. सर्वश्रुत, प्रसिद्ध ठिकाणे, माहिती बरोबरच, सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक वैविध्याची जाणीव जागृती करणारी खास वेगळी माहिती द्यावी आणि अशी माहिती मिळविण्यास प्रोत्साहनही द्यावे. जी माहिती मिळविणे विद्यार्थ्यांच्या आवाक्यामध्ये आहे ती त्यांनीच मिळवावी ह्याचे नियोजन जरूर करावे. जी माहिती अचूक मिळविणे विद्यार्थी/शिक्षक स्तरावर व्यवहार्य नसेल परंतु त्यांना माहित असणे आवश्यक असेल तीच माहिती तयार स्वरूपात द्यावी. अशा माहितीचे ओझे वाढणार नाही ही काळजी घ्यावी.

भौगोलिक किंवा स्वाभाविक प्रदेशरचनेशी ऋतुमान निगडित असते. याउलट तालुका, जिल्हा, राज्य व देश या निसर्गनिर्मित रचना नसून प्रशासन किंवा राजकीय गरजेसाठी केलेले विभाग आहेत हे विद्यार्थ्यांना हळूहळू स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. हे विभाग कायम स्वरूपी नसून विविध कारणांमुळे त्यांमध्ये बदल होऊ शकतात याची जाणीव विद्यार्थ्यांना करून देणे गरजेचे आहे.

'परस्परावलंबन' या घटकाद्वारे सामाजिक देवाणघेवाण तसेच निसर्गाशी असलेले अतूट नाते समजणे व या नात्याचा आनंद लुटणे हे महत्त्वाचे हेतू आहेत. परस्परावलंबन हा जगण्याचा पाया आहे हे विद्यार्थी जाणून घेतील ही आशा आहे.

'बदल' या घटकाद्वारे निसर्गचक्राच्या विविध पैलूंची विद्यार्थ्यांची ओळख करून देणे. 'दिवस-रात्र' ह्या सहज जाणवणाऱ्या प्रक्रियेपासून सुरुवात करीत तीन ऋतू, अचानक होणारे बदल (आपत्ती), अड्यापासून पिलू तयार होणे किंवा सुरवंटापासून फुलपाखरू, पक्ष्यांचे ऋतुचक्रानुसार बदलणारे जीवन (स्थलांतर), वनस्पतींमधील बदल इ. रोजच्या जीवनाशी संबंधित प्रक्रियांकडे विद्यार्थ्यांनी चौकसरीत्या पाहावे. त्यांचा अर्थ लावण्यासाठी शाळेतील अनुभवांचा आधार त्यांना मिळावा असे साध्य निश्चित केले आहे.

'दिशा आणि नकाशा' या उपघटकांतून दिशा आणि नकाशासंबंधी माहिती, दिशा केवळ पाठ होणे हा हेतू नसून त्यांचा रोजच्या जीवनात उपयोग होणे हे गरजेचे आहे. नकाशा हा केवळ पुस्तकातच नसतो, तो आपणही काढू

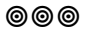

शकतो, ही जाणीव शिकण्यातील गंमत आणि आत्मविश्वास वाढवणारी आहे. 'नकाशाची' भीती घालविण्याच्या दृष्टीने घरापासून शाळेकडे, गावचा नकाशा अशी सोपी सुरवात करून कालांतराने चिन्हे, रंग, उठावाचा नकाशा अशा अमूर्त संकल्पनांकडे जाणाऱ्या पायऱ्या हळूहळू चढायच्या आहेत. यामुळे 'नकाशाची भीती' जाऊन 'नकाशाशी मैत्री' होऊ शकेल.

'समूहजीवन' या घटकातून समाजात एकत्र राहण्यासाठी आवश्यक नियम (रोजच्या खेळाच्या माध्यमातून), आपले हक्क आणि जबाबदाऱ्या, सामूहिक जीवन सुखकर व्हावे यासाठी कार्यरत असलेल्या संस्थांची ओळख त्यांचे कामकाज इ. नागरिकशास्त्रातील उपघटक प्रामुख्याने दर्शविले आहेत.

या क्षेत्रातील पहिला घटक 'माझी वस्ती माझे गाव' ह्याचे नाते शेवटच्या घटकापर्यंत एकसंघपणे पाहणे गरजेचे आहे. आपण केवळ आपले गाव/शहर, जिल्हा, राज्य, देश येथील रहिवासीच नव्हे तर ही पृथ्वीच आपले घर आहे हा दुवा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्नही पद्धतशीरपणे करण्यात आला आहे.

पर्यावरणरक्षण आणि संवर्धन या बाबींचे रोजच्या मानवी जीवनाशी अतूट नाते आहे. पर्यावरण संवर्धन हे मुद्दाम करण्याची बाब नसून परस्परपूरक जीवनपद्धतीमध्ये ते असतेच हे जाणवून देणे. पर्यावरण संवर्धन, न्याय व समानता या सर्व मूल्यांची पूर्तता होणे म्हणजेच शांततेचे व निरामयतेचे जीवन प्राप्त होणे. शांततेसाठी शिक्षण हे नियमबद्धता, सामंजस्य, समस्यानिवारण यांच्याशी जोडलेले आहे; तसेच त्याचे नाते सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाशी आहे हे समजणे. आपल्या जीवनात या मूल्यांचा परिपोष करणे हा ह्या घटकाचाच नव्हे तर संपूर्ण विषयाचा गाभा आहे.

परिसर अभ्यास भाग - १ : सर्वसामान्य उद्दिष्टे

सदर अभ्यासक्रम / पाठ्यक्रम निर्माण करीत असताना प्राथमिक स्तरावर आवश्यक अशा शिक्षणप्रक्रियेची गरज विशेषतः लक्षात घेतली आहे. विद्यार्थ्यांच्या बालवयाची, अनुभव विश्वाची प्राथमिकता समजून घेऊन त्यांच्या जीवनाशी जवळीक साधण्याचा आणि कालांतराने अनुभवाची समज येऊन कौशल्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. 'परिसर अभ्यास' भाग १ : या विषयात सामान्य विज्ञान आणि सामाजिक भूगोल (भूगोल नागरिकशास्त्र) ह्या विषयांतील घटकांचा समावेश केला गेला आहे. ह्या संकल्पनांचे जीवनाशी आणि पर्यावरणीय घटकांशी असलेल्या संदर्भाचे सातत्य ठेवले गेले आहे. इयत्ता पहिली ते पाचवीचा 'परिसर अभ्यास' हा पुढील इयत्तांमधील सामान्य विज्ञान, भूगोल आणि नागरिकशास्त्र ह्या विषयांची प्राथमिक तयारी आहे असे म्हणावे लागेल.

पुढील उद्दिष्टांची पूर्तता करताना हा समतोल साधणे आवश्यक आहे. जेणेकरून शिक्षणाची प्रक्रिया तणावरहित आनंददायी असण्याबरोबरच आव्हानात्मक आणि रुचीपूर्ण असेल.

१. स्वतःला जाणून घेऊन परिसराशी स्वतःचे असलेले नाते समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे
२. परिसराविषयी जिज्ञासा निर्माण करणे
३. मानवामानवांतील तसेच मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परावलंबित्व समजून घेण्यास मदत करणे
४. नैसर्गिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरण आणि समुचित विकास यांचा एकमेकांशी असणारा संबंध शोधण्यास व समजून घेण्यास मदत करणे
५. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा सुयोग्य वापर करून पर्यावरण संवर्धन करण्याची क्षमता विकसित करणे
६. परिसरातील घटनांचे निरीक्षण करून सामाजिकरीत्या न्याय्य आणि शास्त्रीयदृष्ट्या अचूक अशा निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी आवश्यक त्या कौशल्यांचा विकास करण्यास मदत करणे
७. पर्यावरण समस्या व संकटांची ओळख, निवारण आणि प्रतिबंध यासाठी सक्षम बनण्यास मदत करणे
८. लोकशाही तत्वांना अनुसरून समाज आणि पर्यावरणासंबंधी प्रश्न सोडवण्यासाठी संवेदनशील, जबाबदार व कृतिशील असे नागरिकत्व जोपासणे
९. प्रदेशांच्या अभ्यासातून प्रादेशिक भिन्नता समजून घेऊन एकात्मतेची भावना वाढीस लावणे
१०. आधुनिक संपर्क साधने व माध्यमांच्या उपयुक्ततेचे ज्ञान आणि या साधनांनी विश्वबंधुत्व वाढण्यास कशी मदत होते? याची जाणीव करून देणे

पाठ्यक्रम
विषय-परिसर अभ्यास भाग-१

इयत्ता तिसरी

क्षेत्र १ : मी आणि माझी ओळख

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
शरीराचे बाह्य अवयव कोणते? शरीराचे कोणते अवयव कोणकोणत्या ठिकाणी वाकवता, दुमडता येतात?	घटक १ : बाह्य अवयव. डोकें, धड, हात व पाय हे शरीराचे मुख्य भाग. त्याचे उपभाग जसे हाताचे, पायाचे व धडाचे भाग यांची ओळख व क्षमता शरीराच्या हालचाली (बाह्य अवयवांच्या क्षमता, वाकता येणे, कृती करता येणे)	स्वतःचे शरीर वळविण्याच्या विविध कृती.... त्याआधारे उपअवयवांची ओळख उदा. दंड, मांडी, बोटांची पंरे, शरीराचे मुख्य भाग इत्यादी. उपक्रम : शरीराची बाह्यरेषा काढून त्यामध्ये सर्व अवयवांची नावे लिहिणे. अवयवांची चित्रे व नावांच्या शब्द-पट्ट्या यांच्या जोड्या लावणे.	निरीक्षण तोंडी काम लेखी काम प्रात्यक्षिक चर्चा.	'स्व'ची जाणीव निरीक्षण आणि मांडणी वर्गीकरण अभिव्यक्ती
शिक्षक वर्गात शिकवीत असताना एकाच वेळी कोणकोणत्या कृती करतात?	शरीर एकाच वेळी विविध प्रकारची कामे करू शकते. शरीराचे मुख्य भाग माहीत आहेत असे गृहीत धरून शरीराच्या उपभागांची चर्चा या घटकात करणे अपेक्षित आहे.	शिक्षक वर्गात शिकवितानाची कृती पाहून चर्चा खेळताना होत असलेल्या हालचालींचे विश्लेषण व चर्चा उपक्रम : आईच्या सकाळच्या कामांचे निरीक्षण : आई एकाच वेळी अनेक अवयवांचा कसा वापर करते... सामूहिक कवयित्रींचे व सर्वांसुंदर व्यायाम प्रकारांचे आयोजन करणे. टीप : पाठ्यपुस्तकात उपक्रमांचा उल्लेख करून त्यावर चर्चा करण्यासाठी मुद्दे द्यावेत.		

क्षेत्र १ : मी आणि माझी ओळख

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
		शरीराचे भाग व उपभाग यांची सुटी करता येणारी व जोडता येणारी प्रतिकृती वापरून शरीराच्या भागांची ओळख.		
सर्वांचे अवयव सारखेच असताना वेगळेपणा कुठे कुठे दिसतो? स्वतःच्या शरीरातील डाव्या व उजव्या बाजूत बाजूत वैविध्य दिसते. उजव्या बाजूत कुठे व काय फरक दिसतो?	घटक २ : शरीरातील विविधता सर्वांचे शरीर सारखेच असूनही प्रत्येकात वैविध्य, काहीतरी खास असते. आपल्या शरीरातही डाव्या, उजव्या बाजूत वैविध्य दिसते. वैविध्य हा निसर्गाचा नियम आहे.	स्वतःच्या शरीरातील विविधता शोधण्यासाठी कृती : हातांचे व बोटांचे ठसे, नखे, पायांच्या बोटांची लांबी व आकार यांचे निरीक्षण. आरशाच्या मदतीने स्वतःच्या शरीराचे निरीक्षण. उपक्रम : अशी विविधता घर-परिसरातील घटकांत शोधणे.	प्रात्यक्षिक निरीक्षण चर्चा तोंडी काम	विविधतेची प्राथमिक समज विश्लेषण संयोजन अभिव्यक्ती
वर्गात खोड्या काढणारे, हसवणारे कोण कोण आहेत? कोण शांत बसतात? तुझा स्वभाव कसा आहे? जत्रेतील पाळण्यात बसल्यावर तुला काय वाटते? तुला भीती केव्हा वाटते? राग कधी येतो?	घटक ३ : माझा स्वभाव भावभावना स्वभाव व क्षमता यांची वैशिष्ट्ये व साम्य आपण सर्वजण विविध भावना अनुभवतो आणि त्या व्यक्त करतो. आपल्या भावना व विचार प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळ्या पद्धतीने व्यक्त करते. हाच आपला स्वभाव. आपल्या भावना व्यक्त करण्याबरोबरच इतरांच्या भावनांचा आदर... स्वीकार	उपक्रम : स्वभाव वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन खेळ : ओळखा कोण? (उदा. मदत करणारी, चौकस, हसवणारी वगैरे) प्रसंगवर्णनातून कोणती भावना जाणवते हे विद्यार्थ्यांनी सांगणे, चित्राद्वारे दाखविणे. उदा. साप दिसणे, मांजराला पिल्ले झाली. शेजारच्या मित्राला-मैत्रिणीला नवा पोशाख मिळाला.इ. प्रसंगांची विद्यार्थ्यांकडून यादी करून घेणे. स्वानुभवाची जोड देऊन विविध	कृती चर्चा चित्रवर्णन प्रसंगवर्णन चर्चा	अभिव्यक्ती संवेदनशील 'स्व'ची जाणीव व्यक्तिव्यवर्तीमधील सहसंबंध भावनिक समायोजन समानानुभूती

क्षेत्र १ : मी आणि माझी ओळख

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
तुमच्या कुटुंबाचे चित्र काढायचे असेल तर तुम्ही कोणा-कोणाचे चित्र काढाल? असेही काही नातेवाईक आहेत का, जे तुमच्या घरी राहत नाहीत.. खास प्रसंगीच येतात किंवा तुम्ही खास प्रसंगी कोणाकडे जाता? अडचणीच्या प्रसंगी नातेवाईक जवळ नसले तर कोण मदतीला येते? अंगणातील झाडाला फूल आले तर तुम्हांला कसे वाटते?	घटक ४ : कुटुंब, नातीगोती... परस्पर-संबंध घर, परिसरातील प्राणी व वनस्पती यांचे आपल्याशी नाते मित्रमैत्रीणी, शाळा, शेजारी यांच्याशी परस्परसंबंध	प्रसंगांचे वर्णन करणे. एकच वाक्य रडून, हसून, चिडून अशा वेगवेगळ्या भावनांतून व्यक्त करण्यास सांगावे. एखाद्याची वस्तू हसवली तर आपल्याला आनंद होतो की वाईट वाटते. अशासारखे प्रसंग देऊन इतरांच्या भावनांचा आदर यावर चर्चा.	निरीक्षण, वर्णन, संभाषण भूमिकापालन, गटचर्चा	निरीक्षणक्षमता, अभिव्यक्ती, सहसंबंध, पर्यावरणसंरक्षण, संवेदनशीलता

क्षेत्र १ : मी आणि माझी ओळख

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
गाईला किंवा मांजरीला पिलू झाले तर कसे वाटते? तुमचा मित्र काही दिवस शाळेत आला नाही तर तुम्ही काय कराल? तुम्हांला अचानक नवीन गावी राहायला जावे लागले तर कोणत्या शेजाऱ्यांची आठवण येईल?				
घरांमध्ये तुम्हांला कोणकोणती कामे करायला आवडतात? आई तुम्हांला...भाऊ-बहिणीला एकसारखीच कामे करायला सांगते का? घरात बाबांना स्वयंपाक करताना कधी पाहिले आहे का?	घटक ५ : कुटुंबातील व्यक्ती करीत असलेली कामे आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या जबाबदाऱ्या व कामे समजून घेणे. आपल्या जबाबदाऱ्या समजणे. मुलगे व मुली, स्त्री-पुरुषांनी कामात एकमेकांना मदत करणे.	चित्रातील प्रसंगांची तुलना (लिंगभेद पाळणाऱ्या व न पाळणाऱ्या कुटुंबातील चित्रे) उपक्रम : दिवसभरात करत असलेल्या बहीणभावांच्या कामांची यादी. अधूनमधून या कामांची अदलाबदल. 'आईची सुटी' : एक दिवस आईची कामे करणे.	निरीक्षण, चित्रवर्णन, प्रसंगवर्णन, प्रात्यक्षिक,	स्त्रीपुरुष समानता, श्रमप्रतिष्ठा, संवेदनशीलता, सहकार्य व जबाबदारीची जाणीव, न्याय व समानता, समानानुभूती.

क्षेत्र २ : शरीराची ओळख आणि आपले आरोग्य

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
मान नसती तर? अंध व्यक्ती रस्ता कसा ओलांडते? सायकल चालवण्यासाठी कोणकोणत्या अवयवांची मदत होते? कर्णबिधिर व्यक्तींना अध्ययनात कोणते अडथळे जाणवतात? कोणते विषय अवघड वाटतात?	घटक १ : शरीराची बाह्येंद्रिये : हात, पाय, डोके, मान व कंबर इ. यांची हालचाल. ज्ञानेंद्रियांच्या मदतीने ऐकणे, गंध, स्पर्श, चव पाहणे इ. अनुभव,	सूचक प्रक्रिया.... साधने विविध खेळ : 'नेता कोण' ओळखणे, आधळी कोशिंबीर, संगीतखुर्ची यांसारखे खेळ आणि चर्चा, वासाची व बिनावासाची फुले एकत्र ठेवून त्याचे वर्गीकरण करणे. डोळे मिटून वस्तू, पदार्थ, आवाज ओळखणे. शरीराच्या बाह्येंद्रियांची माहिती देणे. शरीराच्या विविध हालचाली व ज्ञानेंद्रिये यांमधील (कोऑर्डिनेशन) समन्वय जाणणे. (सोप्या उदाहरणांच्या मदतीने) काही ज्ञानेंद्रियांचा अभाव असलेल्या व्यक्ती आपले समायोजन कसे साधतात यावर चर्चा.	निरीक्षण कृती भूमिकापालन	कार्यकारणमीमांसा निरीक्षण समन्वय संवेदनशीलता
तुमचे दात पडून परत आलेत का? तुमच्या आजी-आजोबांचे पडलेले दातही परत आलेत का?	घटक २ : शरीराची स्वच्छता व निगा दातांच्या उदाहरणावरून शरीराच्या स्वच्छतेबद्दल जाणीव जागृती आपण स्वतःच्या शरीराची काळजी... स्वच्छता ठेवू शकतो ही जाणीव.	माहितीसंकलन, चर्चा, प्रसंगवर्णन : संसाधनांच्या अभावाच्या परिस्थितीत वैयक्तिक शारीरिक स्वच्छता कशी शक्य होऊ शकेल याची विशिष्ट उदाहरणांनी चर्चा (शहरी वस्ती, दुष्काळी भाग, पाण्याचा व वेळचा अभाव इ.)	कृती. निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, गटचर्चा.	समस्या निराकरण, कार्यकारणमीमांसा, प्रयोगशीलता, वैज्ञानिक

क्षेत्र २ : शरीराची ओळख आणि आपले आरोग्य

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
दात स्वच्छ ठेवले नाहीत तर काय होईल? शाळेतील मध्यान्ह भोजनाच्या पूर्वी व नंतर तुम्ही स्वच्छतेसाठी काय-काय करता, का?		<p>उपक्रम :</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आरोग्य सप्ताह साजरा करणे, मध्यान्ह भोजन शिजवण्याची व जेवणाच्या ठिकाणाची तसेच साहित्याची स्वच्छतेच्या दृष्टीने पाहणी. ● जेवणापूर्वी केवळ पाण्याने हात धुऊन तेच पाणी पारदर्शक भांड्यातून दाखवून निरीक्षण व चर्चा. दातांचे निरीक्षण व चर्चा 		दृष्टिकोन, नीटनेटकेपणा
तुमच्या शाळेमध्ये आरोग्य तपासणी का केली जाते? ही तपासणी कोण करते? जेव्हा गावात दवाखाना नव्हता तेव्हा आजारी, वृद्ध, गर्भवती यांची काळजी कोण घेत होते?	<p>घटक ३ : परिसरातील आरोग्यसेवा : व्यक्ती व संस्थांची ओळख</p> <p>आरोग्यासाठी असणाऱ्या विविध व्यवस्था. लहानमोठी इस्पितळे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, घरातली उपचार, अनुभवी व्यक्ती.</p>	<p>मुलाखती : अंगणवाडी सेविका, परिचारिका, डॉक्टर, दाई, वडीलधाऱ्या व्यक्ती इत्यादी.</p> <p>उपक्रम : दवाखान्यास भेट</p>	<p>माहिती संकलन व नोंदी, सादरीकरण, प्रकल्प.</p>	सादरीकरण, अभिव्यक्ती

क्षेत्र २ : शरीराची ओळख आणि आपले आरोग्य

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
कुत्रा, मासा आणि पोपट यांमध्ये फरक काय? सरपटणारे कोणकोणते प्राणी तुम्ही पाहिले आहेत? सापाला किती पाय असतात? कावळा आणि कोंबडी यांच्या उडण्यात काय फरक असतो?	घटक ४ : परिसरातील प्राणी व पक्षी यांच्या शरीररचनेतील साम्य आणि फरक परिसरातील सजीवांच्या शरीररचनेत काहीतरी साम्य असतेच... (पाहण्यासाठी डोळे, खाण्यासाठी तोंड, हालचाल करण्यासाठी इतर अवयव इ.) काही फरकही असतो... (पंख, पाय, कल्ले, शेपटी, हात इ.) ह्यांचे निरीक्षण.	परिसरातील प्राणी, पक्ष्यांचे निरीक्षण, नोंदी व वर्गीकरण. प्राणी-पक्ष्यांच्या विविध हालचालींची निरीक्षण, नोंदी. विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या परिसरातील प्राणी व पक्षी, कीटक व जलचर यांची माहिती काढून घेणे. वजन, हालचाल आणि आकार यांचा सहसंबंध पाहणे. (पाण्यात, जमिनीवर राहणाऱ्या आणि हवेत संचार करणाऱ्या सजीवांमधील फरक व साम्य) (टिप- हा भाग कृती प्रधान पद्धतीने घ्यावा. व्याख्या, पाठांतर टाळावे.) उपक्रम : प्राणी व पक्ष्यांच्या चित्रांचे संकलन. चित्रफिती, आंतरजालावरील (Internet) ध्वनिचित्रफिती दाखविणे, पक्षी व प्राणी यांच्या हालचालींसंबंधात नाट्यीकरण करणे.	निरीक्षण, चर्चा, माहितीसंकलन, प्रकल्प, वर्गीकरण, तुलना, नाट्यीकरण.	निरीक्षण आणि मांडणी, वर्गीकरण, विश्लेषण, संवेदनशीलता, अभिव्यक्ती

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
एखादा दिवस जेवण मिळाले नाही तर काय होईल? माणसाप्रमाणे आणखी कोणाकोणाला अन्नाची गरज असते?	घटक १ : अन्न उपघटक १ : सर्व सजीवांना अन्नाची गरज	सूचक प्रश्नावर पाठ्यांश व चर्चा अनुभवकथन	चर्चा, तोंडी काम	अभिव्यक्ती, कार्यकारणमीमांसा
तुम्हांला माहीत असलेले प्राणी काय काय खातात? वनस्पतींचे अन्न काय असते? पक्षी दिवसभर थोडेथोडे आणि सतत का खातात?	उपघटक २ : प्राणी व वनस्पतींचे अन्न	निरीक्षण चर्चा माहिती संकलन : विविध प्राणी, पक्षी व कीटक काय खातात? कीटकभक्षी वनस्पतींबद्दल रंजक माहितीची चौकट. प्रयोग : बी मातीविना व पाण्याविना, माती व पाण्यासह, कोरड्या वाळूमध्ये रुजविणे व त्याचे निरीक्षण करणे. एखादे रोपटे पाण्याच्या ग्लासात व पाणी नसलेल्या ग्लासात ठेवून निरीक्षण करणे.	चर्चा तोंडी काम प्रयोग	अभिव्यक्ती कार्यकारणमीमांसा विश्लेषण

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
<p>आपल्या रोजच्या आहारातील अन्नपदार्थ तेच असतात का? छोटे बाळ, आजी आणि काका यांचा आहार सारखाच असतो का?</p> <p>तुमच्या घराचे जेवण आणि मैत्रिणीच्या घराचे जेवण सारखेच असते का? काय फरक असतो?</p>	<p>उपघटक ३ : अन्नपदार्थांचे वैविध्य (सामाजिक परिस्थिती, आवडनिवड, कौटुंबिक सवयी, श्रम, वय, आजार यामुळे.....)</p>	<p>उपक्रम : अन्नपदार्थांची विविधता जाणवण्यासाठी घरातून डबे आणून एकत्र खाणे परंतु 'माझे चांगले तुझे वाईट' अशी तुलना न होईल याकडे विशेष लक्ष देणे.</p> <p>अनुभवकथन : आजारी असताना आपला आहार काय असतो?...</p>	<p>चर्चा तोंडी काम प्रकल्प</p>	<p>निरीक्षण कार्यकारण</p>
<p>तुम्ही कोणते पदार्थ कच्चे खाता? भाजी, भात, भाकरी, इडली, इ. पदार्थ कसे बनतात? कोणते पदार्थ उकडून खातात? कोणते पदार्थ भाजून खातात? असे पदार्थ जे वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रक्रिया करून खाल्ले जातात..... मासे, मटन कच्चे का खाल्ले जात नाही?</p>	<p>उपघटक ४ : अन्न : शिजविलेले आणि कच्चे, शिजविण्याच्या पद्धती आणि माध्यमे ह्यामुळे असलेले वैविध्य (शिजविणे, उकडणे, भाजणे, तळणे, वाफवणे इ. प्रक्रियांच्या संदर्भात...)</p>	<p>निरीक्षण : अन्न शिजविण्याच्या पद्धती व चर्चा. रोजचे अनुभव, एकच पदार्थ कच्चा व शिजविलेला खालून पाहणे... बटाटा, तोंडली.... शिजविण्याच्या पद्धतीनुसार पदार्थांचे वर्गीकरण.</p>	<p>चर्चा तोंडी काम निरीक्षण</p>	<p>अभिव्यक्ती वर्गीकरण</p>

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
<p>स्वयंपाकघरात कोणकोणती भांडी आहेत?</p> <p>त्यांमध्ये कोणते पदार्थ तयार केले जातात? तुमच्या घरी स्वयंपाक कशावर करतात? इंधन कोठून मिळते? ते कोण आणते?</p>	<p>उपघटक ५ :</p> <p>भांडी व इंधन यांचे वैविध्य. भांड्यांचे प्रकार, आकार व धातू. (विविध कामांसाठी वापर - साठवणे, शिजवणे इ.)</p>	<p>उपक्रम : आई व स्वयंपाक करणारे इतर लोक यांच्याशी गप्पागोष्टी.</p> <p>निरीक्षण : रिकामे व भरलेले भांडे वाजवून बदलणारे आवाज व भांड्यांचे वजन</p> <p>चर्चा : भांड्यांचे आकार व वैविध्यांबद्दल निरीक्षणे, नोंदी व प्रस्तुतीकरण</p> <p>चर्चा : वेगवेगळ्या इंधनांचा वापर करून पदार्थ शिजवण्यास लागणारा वेळ, पदार्थाच्या चवीमध्ये बदल.</p> <p>माहिती संकलन : वेगवेगळ्या पदार्थां-पासून बनलेली भांडी व त्यांचे आकार (माती, धातू, लाकूड, काच इ.)</p>	<p>चर्चा</p> <p>तोंडी काम</p> <p>प्रकल्प</p>	<p>चर्चा</p> <p>अभिव्यक्ती</p> <p>वर्गीकरण</p>
<p>दुकानातील किंवा हॉटेलमधील कोणकोणते पदार्थ तुम्ही खाता?</p> <p>रोजच्या जेवणाऐवजी फक्त हेच पदार्थ खाल्ले तर काय होईल?</p> <p>हे पदार्थ तुम्हांला कसे माहित झाले?</p>	<p>उपघटक ६ :</p> <p>प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव, शहरीकरण व बाजारीकरणाचे आहारविषयक सवयींवर होणारे परिणाम</p>	<p>पाठ्यांशामधील चित्रांवर चर्चा</p> <p>अनुभवकथन</p> <p>जाहिरातींवर चर्चा</p>	<p>चर्चा</p> <p>तोंडी काम</p>	<p>चर्चा</p> <p>अभिव्यक्ती</p> <p>वैज्ञानिक दृष्टिकोन</p>

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
<p>आपल्याला पूर्ण दिवस पाणी प्यायलाच मिळाले नाही तर? प्राणी व वनस्पतींनाही पाण्याची गरज असते का? पाण्यात वाढणाऱ्या काही वनस्पती पाहिल्या आहेत का? कोणते प्राणी, पक्षी तळ्याकाठी राहतात? तुमच्या घरी पाणी कोठून व कसे येते? पाणी कोण भरते...आणते? जंगलात झाडांना पाणी कोण देते? किड्यामुंग्यांनाही पाण्याची गरज असते का? मुंग्या पाणी कसे पितात?</p>	<p>घटक २ : पाणी उपघटक १ : पाण्याची गरज सर्वांना... (प्राणी, वनस्पती, पक्षी, माणसे इ. सर्वांना पाण्याची आवश्यकता.)</p>	<p>चर्चा : सर्वांना पाण्याची गरज. क्षेत्रभेट : नदीकाठ किंवा तळ्याच्या परिसरातील सजीव सृष्टीचे निरीक्षण, चित्र रेखाटन व चर्चा. घरातल्या अनुभवांचे कथन. पावसाळ्यात वेगवेगळ्या वेळी पाऊस पडताना पावसाचे व परिसरात होणाऱ्या बदलांचे निरीक्षण व चर्चा.</p>	<p>तोंडी काम अनुभवकथन चित्र रेखाटन</p>	<p>निरीक्षण कल्पनाशक्तीचा विकास तर्क व अनुमान अभिव्यक्ती निर्णयक्षमता</p>
<p>तुमच्या गावाला, शहराला पाणी कोठून मिळते? समुद्राचे पाणी का पीत नाहीत? परिसरात पाणी भरण्याची कोणकोणती ठिकाणे आहेत?</p>	<p>उपघटक २ : पिण्याचे पाणी मिळण्याची ठिकाणे : (पाऊस, झरा, नदी, तळे, कूपनलिका, विहिरी, धरणे, टँकर इत्यादी)</p>	<p>कल्पना करणे : विहिरीत पाणी कोठून येते? चर्चा : विहिरी व कूपनलिकेत पाणी कोठून येते यांविषयी वडिलधाऱ्यांकडून माहिती घेणे. प्रकल्प : गावात नळ आणि कूपनलिका सोडून इतर कोठले पाणी वापरले जाते?</p>	<p>चर्चा अनुभवकथन</p>	<p>माहितीसंकलन वर्गीकरण</p>

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया.... साधने	अध्ययनदर्शक
गरम तव्यावर पडलेले पाणी कुठे गुडूप होते? वाळत घातलेल्या ओल्या कपड्यांतील पाणी कोठे जाते? बर्फ वितळल्यावर काय होते? भांड्यातल्या पाण्याचा बर्फ कसा होतो?	उपघटक ३ : पाण्याची रूपे (स्थायू, द्रव व वायू)	अनुभवकथन : उकळलेले पाणी, बर्फ वितळणे, कपडे सुकणे इ. प्रयोग : पाण्याचे अवस्थांतर निरीक्षण व चर्चा : पाण्याचे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत होणाऱ्या स्थित्यंतराचे निरीक्षण (उकळणारे पाणी गरम तव्यावर पडणारे थेंब, खूप थंड पाणी/बर्फ असलेल्या ग्लासाबाहेरील जमा झालेले जलबिंदू)	निरीक्षण, तोंडी काम, प्रयोग,	कार्यकारणमीमांसा, विश्लेषण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन
पाण्याला कोणता आकार असतो? टेबलावर पाणी पडले तर ते कोठे वाहत जाते? तुमच्या घराच्या...शाळेच्या आजूबाजूस सांडपाणी कोठून येते? त्याचा परिसरावर काय परिणाम होतो?	उपघटक ४ : पाण्याचे गुणधर्म (बदलणारा आकार...पाणी उताराच्या दिशेने वाहते, पसरते)	उपक्रम : विविध प्रकारच्या भांड्यात पाणी भरणे. निरीक्षण व चर्चा क्षेत्रभेट : सांडपाण्याच्या निचऱ्या संदर्भात परिसराची पाहणी, माहितीसंकलन व वर्गीकरण प्रकल्प आणि सादरीकरण	प्रयोग, खेळ, लेखन, प्रकल्प, प्रसंगनिर्मिती, वर्णन	प्रयोगशीलता, निरीक्षण व मांडणी, वर्गीकरण, तर्क व अनुमान, संकलन, सादरीकरण
आपण घरात का राहतो? प्राणी, पक्षी, कीटक कोठे राहतात? कोणते पक्षी घरटी बांधत नाहीत?	घटक ३ : घर उपघटक १ : निवाऱ्याची गरज : परिसरातील प्राणी व पक्ष्यांचा निवारा	चर्चा : घराची गरज, पाठ्यांशातील चित्रावर चर्चा निरीक्षण व चित्र रेखाटन : प्राणी-पक्ष्यांचे निवारे. उपक्रम : कोण कोठे राहतो... चित्र संकलन मानवासारखी इतर प्राणी-पक्ष्यांना कायम स्वरूपी घराची गरज नसते याबाबत चर्चा	निरीक्षण, संकलन, तोंडी काम, चित्ररेखाटन.	अभिव्यक्ती, निरीक्षण, सर्जनशील विचार, संवेदनशीलता

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
घरात नेहमीच तुम्ही एकटेच राहिलात तर तुम्हांला आवडेल का? तुम्ही आजीआजोबांची कशी काळजी घेता?	उपघटक २ : निवारा आणि घर : घर म्हणजे भावनिक आधार, माणसांतील नाते	पाठ्यांश : घराचे घरपण हे आकार आणि भौतिक सुविधांवर अवलंबून नसून घरातील व्यक्तींमधील जिद्दाळा, नाती यावर अवलंबून असते. तात्पुरते मतभेद झाले तरी मिटवले जातात. अपंगाची काळजी घेतली जाऊन मान ठेवला जातो यावर आधारित पाठ्यांश. अनुभवकथन व भूमिकापालन, चर्चा 'घर असावे घरासारखे नकोत नुसत्या भिंती' यांसारख्या कवितांचे वाचन.	तोंडी काम भूमिकापालन	आकलन सौजन्यशीलता व्यक्तित्वव्यक्तींमधील सहसंबंध भावनांचे समायोजन
घर छान आणि नीटनेटके ठेवण्यासाठी तुम्ही घरात काय काय करता? सण-समांभाच्या वेळी तुमच्या घरात काय वेगळे बदल दिसतात?	उपघटक ३ : घराची स्वच्छता ही सर्वांची जबाबदारी. घराची सजावट	सणांच्या प्रसंगी घरसजावटीचे चित्र, घर स्वच्छ ठेवण्यासाठी कोण काय करते याची यादी व आपला सहभाग यावर चर्चा. अनुभवकथन : विशेष प्रसंगी आपल्या घराची सजावट. उपक्रम : वर्गस्वच्छता व सजावट	तोंडी काम चित्र रेखाटन प्रात्यक्षिक	आकलन सहकार्य अभिव्यक्ती नीटनेटकेपणा अभिरुची
आपण कपडे का घालतो? प्राणी, पक्षी यांना वस्त्रांची गरज का नाही?	घटक ४ : वस्त्र उपघटक १ : वस्त्र ही माणसांची गरज...का? हवामानातील तीव्र बदलांपासून शरीराचे संरक्षण	निरीक्षण प्रकल्प चर्चा : प्राणी व पक्ष्यांची शरीररचना व अनुकूलन माहिती संकलन चित्रप्रदर्शन : आदिमानव ते आधुनिक मानव.	निरीक्षण तोंडी काम प्रकल्प चित्ररेखाटन	अभिव्यक्ती तर्क व अनुमान कार्यकारणमीमांसा

क्षेत्र ३ : आपल्या काही गरजा

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
आपण उन्हाळ्यात स्वेटर किंवा रेनकोट का वापरत नाही? तुमचे कपडे तुम्ही कसे निवडता? तुम्हांला कोणत्या रंगाचे कपडे आवडतात? तुमचा फ्रॉक किंवा शर्ट बनवायला किती कापड लागते?	उपघटक २ : वस्त्रातील वैविध्य: ऋतुमानांतील बदल, परंपरा आणि आवडीनिवडी	कपड्यांच्या दुकानास भेट व निरीक्षण, कपडा मापण्यासाठी शरीराच्या भागांचा वापर (उदा. बोट, वीत, हातांचा वापर) चर्चा : कपड्यांची निवड उपक्रम : ऋतुमानानुसार वापरायच्या कपड्यांचे प्रदर्शन : चित्ररेखाटन. कपड्यांच्या प्रदर्शनास भेट.	निरीक्षण चित्ररेखाटन तोंडी काम	अभिव्यक्ती कार्यकारणमीमांसा संवेदनशीलता अभिरुची
शाळा नसती तर? शाळेत मज्जा केव्हा केव्हा वाटते? शाळेतील आवडणाऱ्या व न आवडणाऱ्या गोष्टी कोणत्या आहेत? तुमचा वर्ग कसा आहे? काय काय कुठे कुठे आहे?	घटक ५ : शिक्षण उपघटक १ : माझी शाळा (शाळेतील आवडणाऱ्या व न आवडणाऱ्या गोष्टी) शाळेची आवश्यकता शाळेविषयी आत्मीयता माझी शाळा व सामूहिक जीवन	शाळा नसती तर ... या विषयावर कल्पनाविस्तार, चर्चा उपक्रम व प्रकल्प : आपल्या शाळेची सहूल. 'माझी शाळा' या विषयावर स्वतःचे हस्तलिखित तयार करणे. (येथे मुलांच्या भाषा कौशल्याचा विचार करू नये) शाळेबद्दल आनंददायी भावना व्यक्त करणाऱ्या गाण्यांचा आनंद घेणे. मित्रमैत्रिणींची चित्रे काढून त्यांची वैशिष्ट्ये लिहिणे. स्वतःची गोष्ट लिहिणे.	तोंडी काम लेखन प्रकल्प गायन चित्ररेखाटन	निरीक्षण व मांडणी
तुझ्या घराच्या आजूबाजूला शाळेत न येणारी मुले आहेत का? ती का शाळेत येत नाहीत?	उपघटक २ : सर्वांसाठी शाळा	पाठ्यांश : गाणी, गोष्टी : समाजिक/आर्थिक कारणंमुळे शाळेत न येऊ शकणाऱ्या मुला-मुलींच्या बद्दल चर्चा : शाळाबाह्य मुलामुलींच्या घरी मुला-मुलींनी व शिक्षक, मुख्याध्यापकांनी जाऊन त्यांना प्रेरित करणे. मुलींच्या शिक्षणाबद्दलची गाणी म्हणणे व चर्चा करणे.	मुलाखत	संवेदनशीलता सामाजिक अडसरंचे निर्मूलन

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया / साधने	अध्ययनदर्शक
<p>तुमच्या गावातील, परिसरातील तुमच्या आवडीचे ठिकाण कोणते? तुम्हाला हे ठिकाण का आवडते?</p> <p>तुमच्या गावात कोणकोणत्या भाषा बोलल्या जातात?</p> <p>तुम्ही गाव परिसरातील बाजारात काय काय पाहिले आहे?</p> <p>सण-समारंभामध्ये काही खास गाणी, नृत्य केले जाते का? काही खेळ खेळले जातात का?</p> <p>घरातील प्रत्येक वस्तू तयार करण्यासाठी लागणारे साहित्य कोठून येते?</p>	<p>घटक १ :</p> <p>माझी वस्ती/माझा गाव....माझा जिल्हा आपल्या वस्ती, गावाची ओळख सणसमारंभ व व्यवसाय</p>	<p>निरीक्षण : शेजारी, भाषा, बाजार इ. भौतिक व सामाजिक बाबी</p> <p>उपक्रम : गावची सहल, साखेपणा व वेगळेपणाचा शोध, गावातील वयस्कर व्यक्तींची भेट व मुक्त चर्चा, शाळेच्या आवारात विद्यार्थ्यांनी भरविलेला बाजार.</p> <p>प्रकल्प : गावातील वैशिष्ट्यपूर्ण स्थळांना भेटी.</p> <p>गावातील भौतिक सुविधांची माहिती स्थानिक लोकगीतांचे संकलन</p> <p>लोकगीतामधील 'नाच ग घुमा' या व्यवसायासंबंधी गाण्याचा आनंद घेणे.</p>	<p>तोंडी काम निरीक्षण माहिती संकलन प्रकल्प</p>	<p>अभिव्यक्ती वर्गीकरण चिकित्सक विचार. भारताचा सामाईक सांस्कृतिक वारसा. अभिरुची सर्वधर्मसमभाव श्रमप्रतिष्ठा</p>

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
<p>ह्या वस्तू तयार करणारे... ही सेवा पुरविणारे लोक ही कला कोठून शिकतात? वस्तू तयार करण्यासाठी किंवा निवडण्यासाठी तालुका किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी जावे लागते का? कोणती नदी आपल्या जिल्ह्यातून इतर जिल्ह्यात जाते? जिल्ह्यातील सर्वात उंच ठिकाण कोणते? आपल्या जिल्ह्यात कोणत्या विविध भाषा बोलल्या जातात? विविध धर्मांचे कोणते सण साजरे केले जातात?</p>		<p>स्थानिक कारागिरांशी बातचीत. वस्तू तयार करण्यासाठी लागणारा कच्चा माल निसर्गातून कसा मिळतो याची कारागिरांशी चर्चा, उदाहरणे. वस्तू तयार करण्यासाठी लागणारा कच्चा माल आणणे किंवा तयार वस्तू विकण्यासाठी तालुका, जिल्हा येथे जावे लागते याची चर्चा. राज्यामध्ये अनेक जिल्हे असतात म्हणून राज्याच्या नकाशाच्या मदतीने आपला जिल्हा व तालुक्याचे स्थान. जिल्ह्याचा नकाशा वापरून आपल्या इतर तालुक्यांमध्ये जाणारे रस्ते, रेल्वेमार्ग, नद्या, जिल्ह्याच्या नकाशाच्या मदतीने तालुका/गाव ह्यांचे स्थान, अंतर महत्त्वाचे उद्योग, हवामान, पिके, अन्न, महत्त्वाची प्रसिद्ध ठिकाणे, नद्या/पाण्याचे स्रोत, सांस्कृतिक वैविध्य इ.</p>	<p>नकाशावाचन, स्थान निश्चितीचे खेळ, पत्ता शोधा आपल्या जिल्ह्याची वैशिष्ट्ये सांगणारी पत्रे लिहा.</p>	<p>माहितीसंकलन आकलन उपयोजन अभिव्यक्ती पर्यावरण संरक्षण</p>
<p>तुमच्या गावात, परिसरात प्राणी, पक्षी व कीटक, वनस्पतींच्याशी संबंधित कोणते सण व चालीरीती पाळल्या जातात? का?</p>	<p>घटक २ : परस्परावलंबन : सजीव व इतर घटक (वनस्पती, पिके, पक्षी, प्राणी, पाण्यातील जीव, कीटक, माती, दगड, वाळू इ.)</p>	<p>निरीक्षण: 'एक झाड' ...झाड जमिनीवर अवलंबून, जमिनीची सुपीकता, प्राणी, पक्षी, कीटकांवर अवलंबून...यासंबंधीचा आशय...चर्चा उपक्रम : 'दोस्ती एका झाडाशी'. झाडावरील व आजूबाजूच्या जीवांची काळजी 'एक झाड लावू मित्रा' सारख्या कवितांचे संकलन व गायन</p>	<p>तोंडी काम निरीक्षण माहितीसंकलन प्रकल्प</p>	<p>अभिव्यक्ती कार्यकारणमीमांसा संवेदनशीलता पर्यावरणसंरक्षण</p>

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
संध्याकाळी तुमच्या परिसरात व आकाशात कोणते बदल दिसतात? तुमच्या परिसरातील कोणती फुले रात्री फुलतात व मिटतात? रात्री कोणत्या पक्ष्यांचे, प्राण्यांचे, कीटकांचे आवाज ऐकू येतात? आकाशाचा रंग पहाटेपासून रात्रीपर्यंत सारखाच असतो का? त्यात होणारे कोणते बदल तुम्हांला आठवतात?	घटक ३ : सहज अनुभवता येणारे बदल उपघटक १ : दिवस-रात्र	निरीक्षण व नोंदी : दिवस-रात्र ह्यातील जाणवणारे बदल: उदा. सावलीतील बदल, पक्ष्यांचा किलबिलाट, संध्याकाळी झाडाकडे येणे, काही पक्षी झोपणे, काही जागे होणे, गाईगुरे ह्यांचा दिनक्रम, काजवे, फुले उमलणे व मिटणे, रात्रीचे आकाश व चंद्राचा प्रकाशित भाग आकाशातील रंग. शाळा भरण्याच्या वेळी इमारतीची सावली रोज त्याच ठिकाणी असते का हे पाहणे. निरीक्षणात बदल जाणवला तर त्याची कारणे शोधणे. एकाच परिसरात सकाळ, दुपार व संध्याकाळच्या वेळी दिसणाऱ्या बदलांचे चित्ररेखाटन	निरीक्षण चर्चा माहितीसंकलन चित्र रेखाटन	चिकित्सक विचार वैज्ञानिक दृष्टिकोन
तुमच्या आवडत्या ऋतूत तुमच्या परिसरात निसर्गात काय काय दिसते? मे महिन्याची सुटी कोणत्या ऋतूत येते? सुटीनंतर शाळा सुरु होते तेव्हा	उपघटक २ : ऋतू (माहीत असलेले ऋतू) उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा	निरीक्षण व चर्चा : वेगवेगळ्या ऋतूत परिसरातील निसर्गात होणारे बदल. निसर्गात ऋतुमानानुसार होणारे बदल. काही उदा. - थंडीतील पानगळ, पावसाळ्यातील हिरवळ, ऋतुमानानुसार झाडांना येणारी पालवी व फुलेफळे,	तोंडी काम निरीक्षण चित्ररेखाटन निवेदन	निरीक्षण सर्जनशीलता अभिव्यक्ती

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
कोणता ऋतू सुरू झालेला असतो?		पावसाळ्यात जलसाठे भरणे, बेडूक, गांडूळ, विशिष्ट कीटक व मुंग्या जास्त प्रमाणात दिसणे इ. उपक्रम : चित्ररेखाटन : पावसाळा, उन्हाळा, हिवाळा		
लहान बाळ शाळेत शिकायला का येत नाही? तुम्ही पहिलीत होतात तेव्हा कसे होतात..दहावीत जाल तेव्हा कसे असाल...तुमच्यात कोणते बदल होतील? आपण अंगणात बी रुजविले तर त्याचे काय काय होईल? झाडाची पाने गळतात त्यांचे पुढे काय होते?	उपघटक ३ : जीवनक्रम : रूपांतरण (मानव व वनस्पती) लहान बाळाचा जन्म, वाढ व मृत्यू वनस्पतीचे रूपांतर (बी, फळ, झाड, झाडाचे नष्ट होणे, मातीत मिसळणे.)	मानव व वनस्पती यांचा जीवनप्रवास दाखविणारी चित्रे व त्यावर चर्चा उपक्रम : जीवनप्रवासाचा कालमानानुसार योग्य क्रम लावणे, अंगणात एखादे बी रुजवून त्याच्या वाढीचे निरीक्षण. मूकाभिनय	निरीक्षण तुलना वर्णन	अभिव्यक्ती
सूर्याच्या उगवतीच्या आणि मावळतीच्या बाजूंना काय म्हणतात? या दोन बाजूंतून इतरही काही बाजू आहेत का?	घटक ४ : दिशा आणि नकाशा उपघटक १ : चार मुख्य दिशा. आपल्या शाळेच्या संदर्भात दिशा ओळखणे, गावाच्या संदर्भात दिशा समजणे.	डावे-उजवे, वर-खाली, समोर-मागे, जवळचे-दूरचे इ. चा सराव चार दिशा शिकवण्याची पूर्वतयारी म्हणून घेणे. उपक्रम : चित्रातील विद्यार्थ्यांच्या घरापासून शाळेपर्यंतचा रस्ता दाखवणे. जाताना व येताना डावी उजवी बाजू ओळखणे.	निरीक्षण प्रात्यक्षिक कृती	आकलन उपयोजन अभिव्यक्ती

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया / साधने	अध्ययनदर्शक
तुम्ही तुमच्या गावाचे चित्र काढले तर त्यात काय काय दाखवाल ? तुमच्या गावच्या कोणत्या दिशेला तालुक्याचे ठिकाण / जिल्ह्याचे ठिकाण आहे?	उपघटक २ : गावाचा आराखडा : दिशा आणि चिन्हे. आपल्या गावातून दुसऱ्या गावी. गावाच्या आसपासची गावे, तालुक्याचे ठिकाण आणि जिल्ह्याचे ठिकाण, सापेक्ष दिशा.	शाळेबाहेर पूर्व दिशा ओळखून इतर दिशा निश्चित करणे. प्रत्येक दिशेला काय आहे हे ओळखून दृढीकरण करणे, दिशा सूचकाचा वापर करून दिशा शोधणे, वर्गामध्ये चार दिशा निश्चित करून तुमच्या चारही दिशांना असलेल्या मित्रमैत्रिणींची नावे सांगणे. तुम्ही कोणाच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तरेला आहात ते सांगा. घर, दवाखाना, स्टॅण्ड यापासून शाळेची दिशा शोधणे, पाण्याची टाकी गावाच्या कोणत्या दिशेला... खेळ : गावाची पूर्व दिशा ओळखून कोणत्या दिशेला काय आहे... वर्तुळात गोल फिरत राहणे व शिक्षकांनी सांगितलेल्या दिशेला तोंड करून उभे राहणे. चुकेल तो बाद.	निरीक्षण नोंदी प्रात्यक्षिक	सर्जनशीलता चिकित्सक विचार

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
आपण कोणकोणत्या कारणासाठी दुसऱ्या गावी जातो? तिकडे जाण्यासाठी आपण कोणत्या वाहनांचा वापर करतो? जवळ व दूर जाण्यासाठी कोणते वाहन वापरले जाते?	<p>घटक ५ : वाहतूक आणि संदेशवहन उपघटक १ : आपल्या गावातून दुसऱ्या ठिकाणी : व्यापार, उदरनिर्वाह, कौटुंबिक, शैक्षणिक, आरोग्य, सरकारी कामे, माहिती व मनोरंजन इ. कारणांसाठी</p>	<p>आराखडा जमिनीवर करून घ्यावा. प्रत्येकाकडून ठिकाणाचे दिशादर्शक वर्णन करून घ्यावे.</p> <p>१. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या घरसापेक्ष आराखडा काढणे, इतरांनी त्याचे वाचन करणे.</p> <p>२. जिल्ह्याच्या नकाशांमध्ये आपले, मित्रांचे, नातलगांचे गाव शोधणे,</p> <p>३. मित्राने सांगितलेले गाव जिल्ह्याच्या नकाशात शोधणे</p> <p>खेळ : तुमच्या गावाच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या दिशांस असणारी गावे नकाशात दाखवा.</p> <p>संदर्भित वस्तूचे/व्यक्तीचे ठिकाण बदलले की एकमेकांच्या सापेक्ष दिशा बदलतात याची जाणीव.</p>	<p>निरीक्षण नोंदी तोंडी काम चित्रसंकलन</p>	कार्यकारणमीमांसा अभिरुची

क्षेत्र ४ : माझा परिसर आणि आपले पर्यावरण

इयत्ता तिसरी

सूचक प्रश्न	घटक/उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया/साधने	अध्ययनदर्शक
दिवसभरात तुम्हांला कोणाकोणाचा सहवास लाभतो? कोणाचाही सहवास आपल्याला मिळाला नाही तर काय होईल? कसे वाटेल? गटात खेळताना प्रत्येकजण स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे खेळू लागला तर काय होईल? गटात खेळताना आपण बाद का होतो? इतर खेळाडू बाद का होतात?	<p>घटक ६ : समूहजीवन</p> <p>उपघटक १ : समूहजीवन आपली गरज, समूहजीवनासाठी नियम खेळातून नियमांची ओळख-प्रशासनाची संकल्पना</p>	<p>कथेच्या मदतीने समूहजीवनाच्या आवश्यकतेकडे नेणे. आपल्या सहवासात येणाऱ्या विविध व्यक्ती.</p> <p>गट चर्चा : १. कबड्डीच्या खेळांचे नियम: कोणते नियम मोडले तर काय होते.....</p> <p>२. खेळासारखेच समूहात वावरण्याचे काही नियम आहेत....</p>	<p>तोंडी काम चर्चा कृती निरीक्षण गटचर्चा</p>	<p>व्यक्तित्वव्यक्तीमधील सहसंबंध भावनांचे समायोजन सहकार्य</p>
समूहजीवनाच्या साथीसाठी कोणकोणत्या सार्वजनिक सुविधा तुमच्या गावात उपलब्ध आहेत?	<p>उपघटक २ : समूहजीवनाच्या साथीसाठी सार्वजनिक व्यवस्था</p>	<p>चर्चा : गाव, वॉर्ड, परिसरात उपलब्ध असलेल्या सार्वजनिक व्यवस्था. समूहजीवनाच्या साथीसाठी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था, पाणीपुरवठा यासारख्या सुविधा</p>	<p>चर्चा निरीक्षण तोंडी काम</p>	<p>समस्या निराकरण</p>

सूचक प्रश्न	घटक / उपघटक	सूचक प्रक्रिया.... साधने	मूल्यमापन प्रक्रिया....साधने	अध्ययनदर्शक
<p>तुमच्या आईबाबांच्या लहानपणी असणारे पक्षी आजही आहेत का ?</p> <p>बाबांच्या लहानपणीचे जांभळाचे झाड आज नाही. मग तिथले पक्षी.... किडे कुठे गेले असतील ?</p> <p>तुम्ही कधी सुट्टीसाठी तुमच्या गावातून दूर राहायला गेला आहात का ? तुमच्या गाव वस्तीपेक्षा तिथे वेगळे काय होते ? काही साखेपणाही होता का ? काय ?</p> <p>सध्या तुमच्या घरी कोठून पाणी भरतात ?</p> <p>वीस वर्षांपूर्वी कोठून पाणी आणले जात होते ?</p> <p>वीस वर्षांनंतर पाणी भरण्याच्या आणि साठवण्याच्या बाबतीत काय बदल होतील ?</p>	<p>घटक १ : परिसरात होणारे बदल आणि त्यांचा आपल्यावर होणारा परिणाम.</p> <p>कुटुंबाप्रमाणेच परिसरातील इतर सजीवांची ओळख आणि त्यांच्याबद्दल संवेदना जपणे.</p> <p>काळानुसार त्यांच्यात झालेले व होणारे बदल समजून घेणे.</p> <p>निसर्गात होणाऱ्या बदलांचे आपल्या जीवनाशी असणारे नाते समजून घेणे. (पर्यावरणसंवर्धनाची प्राथमिक जाणीव)</p>	<p>वडिलधाऱ्या व्यक्तींच्या मुलाखती : सूचक प्रश्नांमध्ये दिलेल्या सर्व विषयांवर. कुटुंबाप्रमाणेच परिसरातील इतर सजीवांबद्दल संवेदना व संवर्धनाचे महत्त्व दर्शवणारा पाठ्यांश.</p> <p>सर्वेक्षण व माहितीचे संकलन :</p> <p>पूर्वी</p> <p>कोकणात.....पाटाचे पाणी</p> <p>द. महाराष्ट्रात.....ओढ्यांमधून झरे काढणे, आड, विहिरी, गावतळी तलाव इ.</p> <p>आता</p> <p>नळ, हातपंप व कूपनलिकेचा वापर. हातपंपाच्या पाण्याची पातळी खाली गेली, विहिरी आटल्या याची कारणमिमांसा देणारी माहिती चौकटीत देणे.</p>	<p>माहिती संकलन प्रकल्प मुलाखत सर्वेक्षण</p>	<p>निरीक्षण आणि मांडणी पृथक्करण सहकार्य अभिव्यक्ती पर्यावरण संरक्षण व्यक्ती - व्यक्तींमधील सहसंबंध तर्क व अनुमान सर्जनशील विचार</p>